

METODOLOGINIAI VISUOMENĖS MOKSLŲ KLAUSIMAI

E. MEŠKAUSKAS

FAKTINĖ MEDŽIAGA TEORIJŲ TURINYJE

Mechanistinio empirizmo tradicija jutimiškai konstatuojamuosius faktus laiko tiesioginiu ir savarankišku teorinio aiškinimo objektu, išsaugojančiu šį savo pobūdį kuriamų teorijų turinyje. Esant teorinių aiškinių konkurencijai, faktinė medžiaga traktuojama kaip jų turinio invariantas ir kaip objektyvaus teorijos priėmimo ar atmetimo pagrindas. Iš tos tradicijos kyla ir šiuolaikinė empirinės medžiagos išskyrimo iš teorijų turinio bei empirinio teorijų patvirtinimo problematika, dėl kurios sprendimo vyksta nepabaigiami ginčai tarp įvairių empiristinių filosofijos srovių.

Į tokią gnoseologinės pozicijos vienašališkumą atkreipė dėmesį dar K. Marksas savo „Tezėse apie Fojerbachą“. Pažintinį tikrovės daiktų traktavimą tik stebimo, nuo praktikos atitraukto objekto forma, jis apibūdino kaip pagrindinį ligtolinio materializmo trūkumą¹. Marksistinėje gnoseologinėje literatūroje praktikos vaidmuo pažinimo procese visų pripažįstamas, tačiau to vaidmens pobūdis bei turinys ligi šiol dar nėra vienodai suprantamas. Tai atsispindi ir aptariant faktinės medžiagos vietą teorijų turinyje.

Pažinimo procesas yra išraiška pažintinio visuomenės santykio su gamta. Tas santykis užsimezga ir vystosi visuomeninės praktinės veiklos pagrindu. Praktinė veikla sukuria materialias prielaidas gamtai tapti pažinimo proceso objektu. Praktinis gamtos keitimas laipsniškai atskleidžia jos kitimo procesų turinį, daro tuos procesus prieinamus pažintinei veiklai. Praktika sukuria materialias prielaidas ir žmogui, kaip maštančiai būtybei, susiformuoti bei vystytis, tapti visuomeninio istorinio pažinimo proceso subjektu.

Praktikos sąlygojamo pažintinio santykio atžvilgiu gamta pasireiškia ne kaip paprasta jutiminio suvokimo objektų masė, o kaip susieta visuma, kurios procesų tarpusavio ryšių struktūra, sudarydama techno-

¹ Žr. Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 463.

logines prielaidas praktinei veiklai, sąlygoja pačią tos veiklos galimybę. Praktiškai atskleidžiamas tos struktūros turinys ir yra tikrasis pažinimo proceso objektas, kurio pažinimui jutiminės konstatacijos atlieka tik pagalbinį vaidmenį.

Patys jutiminio suvokimo objektai, nesiejami su jų vieta gamtos ryšių struktūroje, nėra visuomeninio istorinio pažinimo proceso objektai. Pažinimas prasideda jų priskyrimu tam tikrų objektų klasei, skiriančiai juos nuo į tą klasę neįeinančių objektų. Tos klasės pažinimas savo ruožtu yra susijęs su jos priskyrimu platesnės apimties klasei, šios — dar platesnei, ligi pat gamtos kaip visumos. Pavyzdžiui, rožė tampa pažinimo proceso objektu, kai ji nagrinėjama kaip tam tikros rūšies augalas, kaip gyvas organizmas, kaip tam tikra medžiaga ir t. t. Kiekvienas jos pažinimo aspektas kalba ne vien apie ją arba apie klases, kurioms ji yra priskiriama, bet ir apie visos gamtos ryšių struktūrą. Dialektinė procesų pasaulio samprata, konstatuodama visuotinių reiškinių sąryšį, atskirų reiškinių pažinimo sąsajai su gamtos, kaip visumos, pažinimu teikia bendramokslinio metodologinio principo reikšmę.

Visuomeninio istorinio pažinimo proceso turinį sudaro įvairūs tikrovės aiškinimai arba teorijos plačiąja prasme, neišskiriant ir primityviųjų teorinio aiškinimo prototipų. Įjungtos į sintetinį tikrovės aiškinimų kompleksą, teorijos iš principo yra sugretinamos su ja kaip aiškinamuoju objektu. Atskiri teiginiai sugretinami su tikrove jų vietos teoriniame aiškinyje aspektu. Pažintinė fakto teiginių prasmė yra neatskiriama nuo jų aiškinamojo turinio, grindžiama vienokia ar kitokia teorine pozicija. Teorija įtraukia į pažinimo proceso turinį faktus, susiedama juos su gamtos ryšių struktūra ir paversdama fakto teiginius potencialiais tam tikrų teorinių prielaidų sekmenimis.

Savo pobūdžiu tikrovę aiškinančios teorijos yra jos ryšių struktūros rekonstrukcijos žmogaus mąstymo formomis. Praktinis tos struktūros įvaldymo lygis sudaro teorinio konstravimo išeities poziciją ir sąlygoja jo turinį. Pavyzdžiui, pirmykštė antropomorfinė gamtos rekonstrukcija pagrįsta tokia jos praktinio įvaldymo pakopa, kurioje žmonių veikla tik nežymiai tegali pakeisti gamtos procesų vyksmą. Todėl pirmykščiai žmonės vaizdavo tuos procesus kaip jiems svetimų galingų gamtos jėgų veikimą. Patirdami žmogaus veiksmų ir gamtos procesų padarinių panašumą, jie aiškino gamtos procesus pagal savo veiklos modelį. Žmonijai prireikė daug amžių, kol naujas praktinio gamtos įvaldymo lygis sudarė pagrindą naujai interpretuoti tą panašumą, aiškinant žmogaus veiksmų turinį pagal gamtos procesų dėsningumo modelius.

Bendra tikrovės ryšių struktūros rekonstrukcija arba mokslinis pasaulio vaizdas yra istoriškai kuriamas ne ištaisai, o atskiromis sritimis bei aspektais. Iš to kyla visų pirma mechanizmui būdinga pažiūra į pasaulį kaip į iš principo suskaidomą pažinimo atžvilgiu savarankiškas reikšmės dalis ar fragmentus. Iš tikrųjų atskiros teorinio aiškinimo sritys bei aspektai tėra įvairios tikrovės ryšių struktūros projekcijos, kurių pažin-

tinis savarankiškumas tėra santykinio pobūdžio. Mokslinis pasaulio vaizdas tai ne teorijų mozaika, o jų sintetinis junginys, kuriamas nepabaigiamos teorijų kaitos procese. Gamtos kaip pažinimo objekto vientisumą ir pažintinį jos skaidymo santykį taikliai apibūdino V. Leninas „Filosofiniuose sąsiuvinuose“: „Žmogus negali pilnai apimti-atspindėti-atvaizduoti visos gamtos, jos «betarpiško vientisumo», jis tegali *amžinai* prie to artėti, kurdamas abstrakcijas, dėsnius, mokslinį pasaulio vaizdą ir t. t., ir pan“².

Analizuojant teoriją jos santykinio uždaramo aspektu, galima apytikriai nustatyti kokia faktine medžiaga ji remiasi, modeliudama tikrovės procesus. Todėl sąlygiškai šią medžiagą galima apibūdinti ir kaip teorijos aiškinimo objektą. Bet ir tokiu atveju nereikia užmiršti, kad tai medžiagai aiškinamojo objekto pobūdį suteikia kaip tik teorija, operuojanti ja kaip modeliuojamųjų procesų apraiška. Mokslo raidoje kuriamos naujos teorijos skiriasi nuo senųjų, kurias jos pakeičia, ne vien naujovišku tų pačių faktų aiškinimu. Naujosios teorijos operuoja kitokia faktine medžiaga, kurioje iš senųjų teorijų paimtieji faktai keičia savo informacinį turinį, t. y. apie tikrovės procesus jie byloja jau ką kita.

Neturėdama savarankiško informacinio turinio, faktinė medžiaga negali būti ir savarankišku teorijos patvirtinimo ar paneigimo pagrindu. Tokiu pagrindu gali būti tik teorijos sugretinimas su jos modeliuojamais tikrovės procesais. Tiesioginis sugretinimas, suprantama, yra neįmanomas. Modeliuojamieji procesai išskiriami iš gamtos visumos kaip ypatingi pažinimo objektai tik teorijų turinyje. Pati teorija, kaip tikrovės modelis, niekad nebūna visiškai išbaigta. Tačiau netiesiogiai tokiam sugretinimui tarnauja praktinėje veikloje realizuojamas materialus tikrovės procesų modeliavimas, kurio specifiškai mokslinė forma yra eksperimentas.

Empiristinė gnoseologija susiaurina pažintinį eksperimento vaidmenį. Jos požiūriu — eksperimentas tėra paprasta faktinės medžiagos gavimo procedūra, specifiška moksliniam tikrovės stebėjimui. Dėl to lieka gnoseologiniu atžvilgiu neįvertinta pati reikšmingiausia eksperimentavimo pusė, būtent, manipuliavimas gamtos daiktais, kuriant materialius jos procesų modelius pagal teorinius prototipus. Iš tikrųjų: eksperimentas, būdamas materialių stebėjimo objektų kūrimo procedūra, iš principo skiriasi nuo tiesioginio stebėjimo procedūrų. Eksperimentas realizuoja teorinių modelių sugretinimą su materialiaisiais, o netiesiogiai ir su natūraliais pačios tikrovės procesais jų materialaus modeliavimo galimybių ribose.

Loginės teorijų struktūros atžvilgiu faktiniai eksperimento duomenys niekuo nesiskiria nuo tiesioginio stebėjimo faktų. Loginei teorijos teiginių subordinacijai visa jos faktinė medžiaga yra lygiavertė. Tai pateisina kokybiškai nediferencijuotą tos medžiagos traktavimą loginės teo-

² Leninas V. Raštai. — V., 1960, t. 38, p. 168.

rijų struktūros analizėje, tačiau pats tos struktūros nepriekaištingumas, neatsižvelgiant į teorinio gretinimo su jos aiškinamaisiais procesais rezultatus, dar nėra pakankamas pagrindas laikyti tą teoriją faktiškai teisingu aiškinamųjų procesų atvaizdu. O gretinant teorijos turinį su tais procesais, eksperimento duomenims faktinėje medžiagoje priklauso ypatinga vieta. Todėl yra nepagrįstos daugelio šiuolaikinių empiristų pastangos išreikšti faktinį teorijų patvirtinimo mastą grynai kiekybiniais rodikliais ir tuo būdu paversti teorijos priėmimą loginio formalizmo problema. Neužmirština ir tai, kad teorijos teisingumo klausimas apskritai yra neišsprendžiamas jos turinio ir aiškinamųjų reiškinių atitikimo ribose. Dėl atskirų reiškinių, kaip aiškinimo objektų nesavarankiškumo, šis klausimas turi ne tik teorijos turiniui specifinį, bet ir bendramokslinį sprendimo aspektą, nors pastarasis tikrinimo procedūrų tiesiogiai ir negali būti aprėptas.

Teorinis informacinis faktinės medžiagos turinio sąlygotumas nepaieigia jos santykinio savarankiškumo teorijos atžvilgiu. Tą turinį sąlygoja ne tik teorija, bet ir konkrečiais įvykiais besireiškiantis aiškinamųjų procesų pobūdis. Dėl to pats faktinės medžiagos kaupimas yra reikšmingas mokslo pažangos veiksnys. Nuo kaupiamos medžiagos santykio su priimtųjų teorijų turiniu priklauso to kaupimo poveikis mokslo pažangai, kuri yra įvairaus pobūdžio. Naujai atrandami faktai gali tilpti priimtųjų teorijų turinio kontekste. Bet jie gali reikalauti ir tų teorijų papildymo arba dalinio pakeitimo. Pagaliau jie gali sudaryti pagrindą priimtąsias teorijas keisti naujomis. Todėl čia ir galime kalbėti apie įvairius mokslo raidos tarpsnius.

Faktinės medžiagos kaupimas kartais apibūdinimas kaip empirinis mokslo raidos matas. Toks apibūdinimas nėra tikslus, nes nuo teorinės veiklos nepriklausomo medžiagos kaupimo iš viso nebūna, o sąlygiškai jis gali reikšti tik tai, kad tyrimai daromi, remiantis priimtosiomis teorinėmis pozicijomis, jų nekvestionuojant. Pažinimo procesas išlaiko teorinio proceso pobūdį visais savo raidos tarpsniais.

Informacinis faktinės medžiagos turinio nesavarankiškumas jokių būdu nenuvertina mokslinei veiklai būdingo reikalavimo remtis faktais kuriant teorijas. Tačiau patys faktai jokios teorijos neimplikuoja, ir todėl rėmimasis faktais nereiškia nieko daugiau, kaip tik paprastą mokslinį kritiškumą priimtųjų teorijų atžvilgiu.